

**«6D020600 – Дінтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның
АНДАТПАСЫ**

Мустафина Жанар Дуйсембековна

Діни рәміздер: тарихы және қазіргі кезені

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық жұмыста діни рәміздің пайда болуы, оның ерекшелігі және тарихи эволюциясы талданады. Қазіргі діндер жүйесіндегі рәміздің орны мен қызметі, дәстүрлі діндердегі рәміздік көріністер, қазіргі жана діни ағымдардағы діни рәміздер және олардың трансформациясы айқындалып, зерделенеді.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі жаһандану жағдайында әлем халықтарының дінге деген қызығушылығы артып отыр. Біздің елімізде де тәуелсіздік алғаннан кейінгі отыз жылда діни қайта өрлеу үдерісі орын алып, қазақстандықтардың діни санасы жаңғырды. Дін жолына түскен кез-келген адам үшін оның теориялық мазмұнымен қатар, практикалық жағы да үлкен қызығушылық тудырады. Діни сенімнің практикалық жағына сол діннің салт-жорларын, рәсімдерін орындау, мерекелерін атап өту, сол дінді ерекшелейтін атрибуттарды қолдану жатады. Бұлардың барлығын жалпы ұғыммен «діни рәміздер» деп атауға болады. Жалпы діннің өзі көп жағдайда діни рәміздер арқылы көрініс табады.

Мәселенің өзектілігі діни рәміздердің пайда болуын, генезисін, оның тарихи эволюциясы мен трансформациясын зерттеуге деген қажеттілікпен айқындала түседі. Өйткені, біздің түсінігіміздегі діни рәміздер үлкен тарихи қалыптасу кезеңдерінен өтті. Діни рәміздердің қалыптасуы мен олардың қолданылуы сол тарихи дәуірлердегі діни сана мен ғылым-білімнің даму үрдістеріне сәйкес келді. Тарихи дәуірлерде қоғамдық-саяси үдерістердің ықпалымен, және де діни сананың сұранысына қарай діни рәміздер сыртқы пішіндік және мазмұндық өзгерістерге ұшырап отырды. Уақыттың тезімен діни рәміздердің кейбір түсіндірмелері көмескіленіп жатса, керісінше басқа мән-мағыналары кеңінен таралды.

Кейінгі дәуірлерде діндердің түрлі ағымдар мен бағыттарға бөлінуі күшейе түсті. Сәйкесінше жаңа діни ағымдардың өздерінің сенімдері бойынша діни рәміздері қалыптасты. Уақыт өткен сайын ондай діндердің практикалық мазмұны өзгеріске ұшырап, толықтырылып отырды. Жаңа діни ұйымдар өздерінің діни сенім жүйелерін жергілікті халықтың ділі мен ұлттық ерекшеліктеріне икемдей отырып, өз ықпалын күшейтуге тырысады.

Осылайша, бүгінгі ғылыми жұмысымызға арқау болып отырған діни рәміздер, олардың пайда болуы мен генезисін, тарихи эволюциясы мен трансформациясын, қазіргі діндер жүйесіндегі алатын орны мен қызметін зерттеу және оларға дінтанулық талдау жасау ғылыми қауымдастықтың қызығушылығын тудыратын маңызды мәселе деп санаймыз.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Рәміз туралы алғашқы ойларды көне заман ойшылдары Аристотель, Платон, Пифагор және басқалардың еңбектерінен кездестіруге болады. Кейінгі дәуірлерде рәміз тақырыбы философтардың, филологтардың, мәдениеттанушылардың, әлеуметтанушылардың, теологтардың және басқалардың зерттеулеріне арқау болды. Көне заман ойшылдарының рәміз

туралы ойларын И.Кант, Ф.В.Шеллинг, Г.В.Ф.Гегель, Н.Кузанский, П.А.Флоренский, т.б. жалғастырса, рәміз бен рәмізделу туралы идеялардың одан әрі дамуына Э.Кассирер, С.Лангер өлшеусіз үлес қосты.

Рәміз түсінігін психологиялық, мәдениеттанулық, философиялық тұрғыдан өз еңбектерінде К.Юнг, К.Леви-Строс, М.Хайдеггер, Г.Г.Гадамер, т.б. зерделеді. Осылайша, XX ғасырда рәміз түсінігі мен анықтамасына қатысты батыстық концепциялар қалыптасты. Жоғарыда аталған батыстық ғалымдар рәміз мәселесін идеалистік тұрғыдан қарастырды.

Кеңестік заманда рәміз және рәмізделуді түсіндіруде жоғарыдағы батыстық идеалистік ұстанымдарға кәрісәр материалистік көзқарас үстемдік құрды. Дегенмен, кеңестік ғылым да рәміз мәселесінің зерттелуіне қомақты үлес қосты. Діни рәміз мәселесінің түрлі аспектілері В.В.Бычков, Д.М.Угринович, И.Н.Яблоков, Е.Г.Яковлев, М.Н.Ересько, М.Мамардашвили мен А.Пятигорский, С.Аверинцев, В.Антонов, К.Свасьян, Н.Рубцов, В.Иванов, Ю.Лотман, А.Лосевтің еңбектерінде көрініс тапты. Ал М.Элиаде, Р.Генон, А.Голан, В.Тэрнер, С.Қондыбай және т.б. еңбектерінде мифтің рәміз ретіндегі теориялық және әдістемелік мәні айқындалады.

Жалпы семиотиканың өзі логикамен, дәлірек айтсақ, логикалық семантикамен, тіл философиясымен, тілдік мәселелермен астасып жатыр. Бұл бағыттарды Ф. де Соссюр, Ч.Пирс, Ч.Моррис, Р.Барт, Ю.Лотман, П.Рикер сияқты ғалымдардың есімдерімен байланыстыруға болады.

Посткеңестік кезеңде гуманитарлық ғылым өкілдерінің рәміз мәселесіне қызығушылығы арта түсті. Әсіресе, ресейлік ғалымдар соңғы жылдары арнайы зерттеулер жүргізді. Солардың қатарында С.Г.Сычева, Н.В.Кулагина және Т.Б.Захаряның зерттеулерін атауға болады. Бұл авторлар кеңестік дәуірдегі материалистік, атеистік методологиялардан арылып, рәміз мәселесін идеалистік концепцияларға сай объективті түрде зерттеуге тырысқан.

Отандық дінтану ғылымында біз қарастырып отырған діни рәміз мәселесіне қатысты арнайы зерттеулер әзірге жүргізілмеген. Дегенмен, Ә.Нысанбаев, Н.Аюпов пен Т.Ғабитов, Ғ.Есімнің, М.Орынбеков, Д.Кенжетай, С.Нұрмұратов, А.Т.Құлсариева, А.Құрманалиева, Н.Байтенова, Қ.Борбасова, К.К.Бегалинова, Бейсенов, т.б. зерттеулері жұмысымыздың теориялық-методологиялық негізін айқындауға септігін тигізді.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен семиотика мәселелеріне, рәміздің мәдениет пен өнерде көрініс табуына арналған бірқатар монографиялар жарық көріп, диссертациялық зерттеулер жүргізілді. Олардың қатарында А.Ә.Рыскиева, Н.К.Альджанова, Ж.Т.Берістенов, Ш.Т.Сауданбекова, Ж.О.Әбікеновтің еңбектерін атауға болады.

Сонымен, тақырыптың зерттелу деңгейіне шолу діни рәміз мәселесінің қазақстандық ғылымда осы уақытқа дейін арнайы зерттелмегендігін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың мақсаты – діни рәміздің қалыптасу тарихы мен қазіргі көрінісіне дінтанулық талдау жасау болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер айқындалды:

- діни рәміздерді зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін зерделеу;
- «рәміз» түсінігі мен «діни рәміздер» ерекшелігіне тұжырымдамалық сипаттама бере отырып, діни рәміздің белгімен (знак), эмблемамен, метафора, бейне, аллегория, миф, архетиппен арақатынасын ашып көрсету;

- рәміздің пайда болуы мен қалыптасу кезеңдерін, оның алғашқы қауымдық мифологиядағы орнын анықтау;
- рәміздерді көрініс беруі мен табиғатына қарай топтай отырып, діни рәміздер формаларын классификациялау;
- діни рәміздердің тарихи эволюциясын зерттеу және қазақ дүниетанымы мен рухани мұрасының рәмізшілдік ерекшелігін көрсету;
- жаһандану жағдайындағы діндарлық мәселесіне және қазіргі діндер жүйесіндегі рәміздің орны мен қызметіне талдау жасау;
- дәстүрлі діндердегі діни рәміздердің иерархиясын жасақтау, олардың мән-мағынасы мен қазіргі қолданыс деңгейін ашып көрсету;
- жаңа діни ұйымдардағы рәміздерге дінтанулық салыстырмалы талдау беру және олардың трансформациясын айқындау.

Зерттеудің нысаны: діндер жүйесіндегі діни рәміздер.

Зерттеу пәні: діни рәміздер жүйесі, олардың пайда болуы, генезисі, тарихи эволюциясы және трансформациясы.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы диссертанттың Қазақстанның дінтанулық ғылымы аясында алғаш рет діни рәміздер мәселесін тарихи және дінтанулық әдістер арқылы арнайы әрі кешенді түрде зерттеуге талпыныс жасауымен түсіндіріледі. Диссертациялық зерттеу соңында жаңашылдық сипаттағы келесі ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді:

- діни рәміздің ерекшелігі айқындалып, оған өзіндік анықтама берілді; оның белгі (знак) эмблемамен, метафора, бейне, аллегория, миф, архетиппен арақатынасы ашып көрсетілді;
- діни рәміздің қалыптасу көздері анықталып, оның генезисінің кезеңдері айқындалды;
- діни рәміздер пайда болу табиғаты және қолданыстық мақсатына қарай классификацияланып, түрлері анықталды;
- қазақ халқының мәдени және рухани мұрасының (ырым-тыйымдар, мақал-мәтелдер, салт-жоралар, ою-өрнектер, т.б.) рәмізшілдік сипаты айқындалып, олардың қолданыстық маңызы дәлелденді;
- діни рәміздердің қазіргі діндер жүйесіндегі ролі, маңызы және қызметі түсіндірілді;
- буддизм, христиан және ислам діндерінің басты рәміздеріне талдау жасалып, олардың мән-мағынасы түсіндірілді және діни рәміздердің аталған дәстүрлі діндердің практикасындағы орны айқындалды;
- қазіргі жаңа діни ұымдар практикасындағы рәміздердің орны мен маңызы, олардың жүйесі мен мазмұны, қолданыстық ерекшелігі және трансформациясы дәйекті түрде түсіндірілді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. Діни рәміз – кез-келген діннің негізгі өзегі, оның мазмұны мен идеясын өз бойына жинақтаушы, дінді таныту мен түсіндірудің тілі, дінді ұстанушы адам мен Жаратушы арасындағы байланыс құралы. Діни рәміздің қарапайым белгіден (знак) айырмашылығы оның бір мезгілде сол нысанды (материалдық) білдірумен қатар, жасырын, астарлы мән-мағынаға ие болуында. Діни рәміздің осындай құпия сырларын кейде рационалды емес, иррационалды, яғни тек ғана ішкі интуициялар арқылы түсінуге болады.

2. Рәміздің пайда болуы алғашқы қауымдық сананың дамуымен тікелей байланысты. Алғашқы қауымдық мифологияның ерте сатысында – бастапқы рәміз қалыптасты. Рәміз генезисінің келесі сатысы – толысқан рәміз. Толысқан рәмізде ежелгі адамның мифологиялық санасының көрініс беруі біршама нақтыланып, жүйеленді, оларға белгілі-бір форма, сипат берілді. Қазіргі біздің түсінігіміздегі рәміз алғашқы қауымдық мифологияның соңғы сатысында пайда болды және оның ыдырауына бастама жасады. Табиғат құбылыстары, оның тылсым күштерінің құпия сырын ашу жолындағы іс-әрекет, адамның психологиялық жағдайы, түрлі салт-жоралар мен рәсімдер рәмізді құраушы факторлар болып саналады.

3. Діни рәміз өзінің тарихи эволюциясында ұзақ кезеңдерден өтті. Діни сипаттағы рәміздер ру-тайпалық қатынастар ыдырап, алғашқы мемлекеттер пайда болған кезеңде қоғамдық психология деңгейінде қалыптаса бастады. Оған діни сананың күрделенуі ықпал етті. Осы кезеңде басты құдайлардың құрметіне арнап храмдар салу, құрбандық шалу дәстүрі орнықты. Құдайларға табынудың рәміздік көріністері бірте-бірте өнерге көшті. Орта ғасырларда біздің түсінігіміздегі діни рәміздердің қалыптасуы түпкілікті аяқталды. Бұл уақытта қолданыстағы рәміздер заман талабына сай икемделіп, трансформацияға ұшырады.

4. Түркі халықтарының, оның ішінде, көшпелі өмір салтын ұстанған халықтардың да діни наным-сенімдерінің жүйесі уақыт тезімен өзгеріске ұшырап отырды. Көшпелі халықтардың діни сеніміндегі рәміздік жүйені олардың ежелден Көкке, Жер-Суға және Ұмай анаға сенімі құрады. Исламның таралуымен қазақтардың рәміздік жүйесінде мұсылмандық элементтер пайда болды. Олар діни сенімнен, сәулет және қолданбалы өнерден, материалдық және рухани мәдениеттен көрініс тапты. Қазақтардағы ырым-тыйымдар, мақал-мәтелдер, салт-жоралар, ою-өрнектер діни сипаттағы рәмізге толы.

5. Діни рәміздер қазіргі діндер жүйесінде маңызды рөл атқарады. Ол дінді сақтаумен қатар, сол діннің бүкіл тарихы мен мазмұнын береді. Діни рәміздер дінді насихаттап, таратушы қызметін де атқарады. Дін әлсіреген тұста рәміздерді ескі мазмұнын сақтай отыра саналы түрде өзгертіп, оларға жаңа идеялық мазмұн беріп, насихаттау арқылы адамдардың дінге қызығушылығын қайта оятып отырған. Діни рәміздер дінге сенуші адамның Жаратушымен вербалды емес қарым-қатынас құралы.

6. Дәстүрлі діндерде рәміздердің өзіндік иерархиялық жүйесі қалыптасқан. Оны басты рәміздер мен қосымша қызмет атқаратын діни рәміздер құрайды. Дәстүрлі діндердігі рәміздер жүйесі тұрақтылығымен, мазмұндылығымен, өміршендігімен ерекшеленеді. Олар діни рәміздердің қалыптасу үдерісі барысында бірқатар саналы трансформациялануға ұшырағанымен бастапқы идеяларын, мән-мағыналарын сақтап қалған.

7. Діни рәміздер қазіргі жаңа діни ұйымдар практикасында да маңызды орын алады. Жаңа діни ұйымдарда тиімді рәміздік жүйесі қалыптасқан, олар бастапқы кезеңде дәстүрлі діндердің рәміздерінен бастау алды. Кейін олардың діни рәміздері ілімдеріне сай шығармашылық өзгерістерге ұшырап, дәстүрлі діндерден алшақтай түсті. Қазіргі жаңа діни ұйымдардың ілімдері мен діни рәміздеріне синкреттілік, өзгермелілік, тұрақсыздық, құбылмалылық және қарапайымдылық тән.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері. Ғылыми жұмысты жазу барысында дінтану ғылымы бағытындағы батыстық, ресейлік және отандық теориялар мен әдіснамалар, ғылыми ұстанымдар

басшылыққа алынды. Рәміз және рәмізделу мәселелерін зерделеуде батыстық идеалистік және кеңестік материалистік концепциялар салыстырылып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері айқындалды. Қазіргі ресейлік, сондай-ақ отандық дінтанулық және философиялық мектептердің діни рәміз мәселесін зерттеудегі соңғы ғылыми жаңалықтары мен нәтижелері де ескерілді. Тақырыпқа қатысты жекелеген мәселелерді зерттеуде гуманитарлық ғылымдарға ортақ жалпылау, сипаттау, жүйелеу, топтау, салыстырмалы талдау, жіктеу, қорытындылау, ретроспективті әдістер және интерпретациялау, реконструкциялау, түсіндірмелеу, модельдеу тәсілдері пайдаланылды.

Диссертацияның теориялық және тәжірибелік маңызы. Зерттеу тақырыбының теориялық және тәжірибелік маңызы қазіргі жаһандану кезеңіндегі діни қайта өрлеу жағдайындағы дінтанулық зерттеулерге деген қажеттіліктің артуымен, діни білімдерге деген сұраныстың өсуімен түсіндіріледі. Диссертация материалдары елімізде қалыптасып келе жатқан жаңа діни сананың сипатын ашуда және мәдени-рухани тәрбие беру үдерісінде қолданыс таба алады. Қазіргі діндер жүйесіндегі діни рәміздерді жастардың діни санасына ықпал ететін фактор ретінде игеру олардың діни сауаттылығын арттыруға бағытталған істе де маңызды. Диссертациялық зерттеудің басты нәтижелері мен қағидаларын дінтанушы және тарихшы студенттерге арнап «Діни рәміздер: тарихы және қазіргі кезеңі» атты арнаулы курс жасақтауға, студенттер мен мектеп оқушыларына діни рәміздер мәселесіне арналған ғылыми жобалар дайындауға пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлдануы. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің дінтану және мәдениеттану кафедрасында орындалды. Диссертацияның негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары 14 ғылыми мақалада жарияланды. Оның 2-уі Scopus базасына кіретін ғылыми басылымдарда, 7-уі Қазақстан Республикасы Жоғары аттестациялық комиссиясы бекіткен тізімдегі журналдарда, 5-уі халықаралық ғылыми конференциялар жинақтарында жарық көрді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері бойынша халықаралық ғылыми конференцияларда баяндамалар жасалды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.